

Mass-media, „montarea” interpretărilor și democrația

Adrian-Paul Iliescu

Introducere

Ca realități sociale de maximă complexitate, atât mass-media, cât și regimul democratic includ rețele complexe de componente diverse. Relațiile întreținute în interiorul acestor ansambluri complicate de ingrediente, precum și între ele, sunt la rândul lor variate, multiple, încurcate. În consecință, nu este, și nici nu cred că va fi vreodată, posibilă furnizarea unei caracterizări unitare, sintetice, a relațiilor sau interacțiunilor dintre mass-media și democrație, nici măcar pe o perioadă bine delimitată de timp și într-o zonă geografică precisă. Orice formulare de ordin general, cu pretenții rezumative, va fi probabil generalizatoare (în mod abuziv), extrapolantă (în mod nelegitim) și totodată simplificatoare până la caricatură. Prin urmare, va fi greu de acceptat orice concluzie globală, fie ea pozitivă sau negativă, asupra interacțiunii dintre mijloacele de comunicare în masă și mecanismele sau instituțiile democratice. Singura abordare legitimă pare a fi explorarea unor aspecte particulare ale acestei interacțiuni. Plecând de la acceptarea acestei restricții, analiza de față va încerca să delimiteze doar un tip anume de acțiune (întâmplător, una distructivă) exercitată de mass-media românești asupra funcționării și dezvoltării democrației. Faptul că numai un aspect este luat aici în considerare nu înseamnă cătuși de puțin că el este singurul important sau unicul definitoriu pentru interacțiunea aflată în discuție. De asemenea, focalizarea practică aici nu presupune sugestia unei concluzii generale pesimiste privind rolul mass-media în viața politică modernă. Că este avut în vedere un singur palier problematic și că, la acest palier, experiența este precumpănitor negativă, nu este decât o ilustrare a limitării amintite mai sus. Scopul analizei nu va fi deci punerea mass-media, în general, la stâlpul infamiei. Cercetarea de față își asumă caracterul fragmentar și parțial menționat, refuzând orice generalizare sau apreciere globală privind relațiile discutate. Obiectivul ei este doar acela de a indica o componentă particulară a raporturilor dintre mass-media și democrație: obstacolul ridicat de mass-media în calea democratizării atitudinilor prin formidabila ei acțiune de stereotipizare și uniformizare mentală, prin capacitatea de a instaura „adevăruri manifeste” și de a impune „montaje” (structuri de *framing*). Acțiunea însumată a acestor elemente conduce la vaste operațiuni de manipulare a opiniei publice, nu neapărat concertate și monitorizate ca întreg. Există, se va argumenta mai jos, și ofensive manipulatorii care se nasc spontan, din forța gândirii unilaterale, uniformizatoare, și din impactul stereotipurilor, din presiunea adevărilor manifeste (în sens popperian), și nu neapărat din existența unei conspirații.

Problema diversității

Modernitatea face din diversitate o valoare centrală și este larg, dacă nu unanim, recunoscut că nu poate exista democrație fără diversitate. Deși în cultura românească diversitatea nu s-a bucurat de o apreciere teoretică pe măsura importanței ei, și, mai mult, se pot evidenția carențe majore, persistente, în gestionarea spirituală a diversității, este, și pentru noi, incontestabil că locul ocupat de această valoare în profilul civilizației moderne este absolut esențial. În unele cazuri, caracterul indispensabil al diversității a devenit familiar – spre exemplu, în constituirea ambianței politice organizaționale. O condiție evidentă, deja extrem de familiară, a democrației este, în acest sens, pluripartidismul. Chiar dacă tentativele de a reinstala un partid-stat nu au dispărut și chiar dacă, în ultimii ani, s-au făcut auzite în România voci excentrice care sugerau posibilitatea unei vieți politice bazate pe partidul unic, pluripartidismul rămâne o condiție constitutivă a democrației moderne și nu există nici o teorie serioasă a democrației care să abandoneze această condiție.

Mult mai puțin înțeleasă și discutată este însă necesitatea existenței și circulației unei diversități de interpretări politice. Democrația nu poate exista în absența unei multitudini de interpretări morale, sociale și politice susceptibile să concureze liber, în afara unui climat de toleranță față de interpretările rivale posibile, în afara dreptului la divergență ideatică și atitudinală. Acolo unde lipsesc multiplicitatea interpretărilor și narațiunilor, toleranța față de idei non-standard și față de opinii alternative, diversitatea de vederi, se instalează o dictatură a adevărului unic ce exclude orice democrație politică veritabilă. Nu poate fi vorba de regim democratic dacă domnește canonul adevărului manifest sau presiunea „montajului” (*framing*-ului), pentru că prin canon se impune o gândire unică impermeabilă la orice pluralism politic, la orice libertate autentică.

Modul în care ideea adevărului manifest conduce la intoleranță politică a fost clarificat de Karl Popper cu mult timp în urmă. Punctul de pornire poate părea absolut inocent – el este localizat la nivelul unui fel anume de optimism epistemologic: „E posibil ca adevărul să fie uneori voalat. Dar el se poate dezvălui. Iar dacă nu se dezvăluie singur, îl putem dezvălui noi. Înlăturarea vălului poate să nu fie ușoară. Dar din momentul când adevărul nud stă dezvăluit în fața ochilor noștri, avem puterea de a-l vedea, de a-l deosebi de fals și de a ști că el *este* adevărul”¹.

Adevărul deja descoperit este deci adevăr manifest. Însă credința că adevărul este manifest nu rămâne o simplă certitudine epistemologică, ci conduce imediat la concluzii dezastruoase pentru democrație. Pe de o parte, pentru că el transformă dezbateră și controversele în ceva superfluu: „Așadar, adevărul, dacă nu se dezvăluie singur, e de ajuns să fie dezvăluit sau descoperit. Odată făcut acest lucru, orice dezbateră devine de prisos”². Dacă dezbateră este inutilă pentru că adevărul a fost deja *fixat*, pluralismul devine la rândul său inutil, ceea ce înseamnă că o condiție vitală a democrației a fost abolită. Dar, chiar mai grav decât atât, ideea adevărului manifest

¹Karl Popper, „Despre sursele cunoașterii și ale ignoranței”, în volumul *Conjecturi și infirmări*, Editura Trei, București, 2001, pp. 15-6.

² Popper, „Conjecturi...”, p. 17.

conduce la concluzia că părerile divergente (față de acest adevăr „clar” și „incontestabil”) sunt expresia rea-voinței: „Cum se poate întâmpla însă, dacă adevărul e manifest, să cădem vreodată în eroare? Răspunsul e: prin propriul nostru refuz vinovat de a vedea adevărul manifest; sau pentru că în mintea noastră sălășluiesc prejudecăți sădite în ea de educație și tradiție ori de alte influențe nefaste ce ne-au pervertit spiritul care la început a fost pur și inocent. Ignoranța se poate datora unor puteri ce conspiră spre a ne ține în neștiință, spre a ne otrăvi mintea umplând-o cu falsuri și spre a ne închide ochii, ca să nu putem vedea adevărul manifest;³ [...] teoria că adevărul e manifest, că oricine îl poate vedea, cu condiția doar de a dori să-l vadă, este baza fanatismelor de aproape toate felurile. Pentru că numai ticăloșia cea mai josnică poate refuza să vadă adevărul manifest”⁴.

Nu mai poate fi vorba despre democrație acolo unde, prin instalarea dogmei adevărului manifest, s-a fixat convingerea că susținerea unor păreri diferite (de cea „adevărată” în mod manifest) este efectul ticăloșiei. Într-un asemenea context, diversitatea de păreri este repudiată, ca fiind doar un efect colateral al acțiunii Răului. În loc de a fi privită ca garant al libertății, în loc de a face obiectul unui cult – cult vital pentru democrație, diversitatea apare acum ca fenomen de proliferare canceroasă a „celulelor” ideatice, a părerilor alternative superflue; când, de fapt, ar trebui (conform dogmei) să domnească nestingherit un singur adevăr, adevărul manifest.

Se face oare mass-media românească vinovată de perpetuarea doctrinei adevărului manifest? Cu siguranță că da, și în această direcție ea nu face decât să reproducă dogmatismul adevărului unic și manifest specific unei imense părți a opiniei publice românești. Desigur, această parte (majoritară!) a opiniei publice nu va declara deschis niciodată că promovează un adevăr unic sau că tratează propriile opțiuni ca adevăr manifest; dar va reacționa într-o manieră vehement-distructivă împotriva diversității de opinii și de unghiuri de vedere. Să luăm, de exemplu, problema socială a romilor. Orice menționare a condițiilor dificile de viață ale multora dintre romi sau a ambianței defavorizante în care se formează ei, va fi întâmpinată (în mod tipic) cu evocarea stereotipului „romului vinovat” sau al „romului infractor”: se va replica „nu tot ei sunt de vină, pentru că se țin numai de furat!?” Stereotipul „țiganului-hoț” sau „leneș” sau „agresiv” va fi pus la lucru pentru a exclude o privire alternativă asupra situației unei mari părți a acestei etnii. Adevărul unic și manifest („romii sunt infractori”) este reiterat în vederea respingerii unei analize alternative, bazate pe evidențierea rolului ambianței în modelarea conduitei romilor. Exact același lucru îl face, din păcate, în mod sistematic și presa: „Analiza media arată că imaginea romilor în presa scrisă și în știrile TV este una încă lipsită de substanță, bazată pe stereotipuri. Dacă până acum romul era perceput în primul rând ca potențial infractor, acum el este acela care strică imaginea României în lume. Presa, în marea ei parte, face o distincție totală între romi și români. Temele media referitoare la romi au fost aceleași dintotdeauna: migrația, infraționalitatea sau actele de violență. O treime din articolele din presa scrisă din perioada analizată au cuprins prezentări negative la adresa etniei rome. Aproape două treimi din știrile TV analizate au cuprins prezentări negative și stereotipe ale etnicilor

³ Popper, „Conjecturi...”, p. 18.

⁴ Popper, „Conjecturi...”, p. 19.

romi, fie prin emiterea de mărci tendențioase, fie prin asocierea explicită a etniei cu acte infracționale. Sărăcia romilor, accesul limitat la educație sau alte servicii sociale, discriminarea și abuzurile unor autorități neglijente sunt încă, din păcate, teme periferice pentru media românești”⁵.

Se va spune, bineînțeles, că în aceste constatări critice la adresa mass-media e vorba de ravagiile corectitudinii politice. Dar asemenea acuzații la modă se dovedesc lipsite de orice temei, îndată ce se fac precizările de rigoare. Nu trebuie desigur negată nici incidența unor conduite tipice, infracționale sau cvasi-infracționale, printre romi, nici responsabilitatea acestora pentru conduitele respective. Eroarea comisă în numele adevărului manifest nu stă în recunoașterea acestor fapte regretabile reale, ci în repudierea altor fapte la fel de reale; nu stă în adoptarea acestui unghi de vedere (legitim), ci în excluderea altora unghiuri de vedere la fel de legitime. Orice analiză rațională va indica câteva lucruri clare: infracționalitatea și conduitele reprobabile există, dar, în același timp, mediile romilor sunt, în mare parte, medii defavorabile unei formări adecvate a personalității. Sărăcia, carențele educaționale, stilurile de viață moștenite, tradițiile de conduită deviantă sau chiar infracționalitate, marginalizarea, dificultățile de adaptare la ambianță etc constituie tot atâtea obstacole în calea unei dezvoltări normale a personalității. Evident, acestea nu scuză conduitele infracționale, nu transformă automat culpabilii în victime, dar evidențiază faptul esențial că a te naște și a crește în mediul romilor este un nenoroc social, un multiplu dezavantaj comparativ. Există deci pe de o parte culpe, dar există pe de alta și circumstanțe atenuante. Ca atare, e nevoie de o dublă abordare a chestiunii. Gândirea unică exclude însă orice tentativă de multiplicare a perspectivelor, iar aici începe marea falsificare. Așa cum constata încă John Locke, failibilitatea umană și parțialitatea cunoașterii noastre exclud posibilitatea ca cineva să dețină întregul adevăr: „Suntem cu toții miopi, și foarte adesea vedem doar o latură a chestiunii, vederile noastre nu se extind asupra tuturor lucrurilor care au o legătură cu ea. De acest defect, cred eu, nici un om nu este ferit. Vedem numai în mod parțial, și cunoaștem doar în mod parțial și, prin urmare, nu este de mirare că nu tragem concluzii corecte din vederile noastre parțiale”⁶.

Ideea parțialității inevitabile sau a caracterului fatalmente incomplet al oricărei cunoașteri unitare va fi reluată de John Stuart Mill, în celebra sa carte *Despre libertate*: „opiniile populare asupra unor chestiuni în care nu se poate decide prin mărturia simțurilor sunt adesea corecte, dar ele nu redau decât rareori sau chiar niciodată întregul adevăr. Ele reprezintă doar o parte a adevărului; uneori o parte mai mare, alteori o parte mai mică, dar exagerată, deformată și desprinsă de adevărurile care ar trebui să însoțească și să limiteze aceste opinii”⁷.

Mai mult decât atât, argumentează Mill, întrucât chiar și o opinie greșită „poate să conțină, și foarte adesea conține, un dram de adevăr; și cum opinia generală sau dominantă într-o anumită chestiune reprezintă numai rareori sau chiar niciodată

⁵ Mircea Toma, „Starea urii națiunii”, în *Dilema veche*, 293, 24-30 septembrie 2009, p. 19.

⁶ John Locke, *On the Conduct of the Understanding*, operă publicată postum în 1706, § 3 – cf. *The Locke Reader*, edited by John W. Yolton, Cambridge University Press, 1977, p. 320.

⁷ John Stuart Mill, *Despre libertate*, Humanitas, București, 2005, p. 107.

întregul adevăr, numai prin confruntarea opiniilor opuse putem avea șansa de a ajunge la restul adevărului”⁸.

De aici, concluzia că sunt indispensabile pentru o viață socială normală, ținând la adevăr, atât tolerarea unor puncte de vedere diverse, chiar opuse, cât și tolerarea dezbaterii dintre ele: „căci răul cel mai mare rezidă nu în conflictul violent dintre diferitele părți ale adevărului, ci în suprimarea pe tăcute a jumătate din adevăr; atunci când lumea este obligată să asculte ambele părți rămâne totdeauna o speranță; dar când este ascultată doar una din părți, greșeala se permanentizează, devenind prejudecată, adevărul însuși încetând de a mai avea efectele unui adevăr și devenind, prin exagerare, un neadevăr”⁹.

Așadar, deși poate părea paradoxal, adevărul autentic rămâne totdeauna o chestiune de coexistență a unor adevăruri opuse, iar consensul asupra adevărului rămâne condiționat de permanența disputelor – aceste aparente incongruențe fiind de fapt garanția unei convergențe graduale spre concluzii valide. Orice tentativă de a reduce multiplicitatea opiniilor și de a pune punct opoziției de păreri nu poate deci conduce decât la o falsificare a realității. Filosofii au anticipat deci foarte limpede pericolele ascunde în stereotipizare, iar opinia luminată a tras de aici concluziile necesare: diversitatea de opinii este indispensabilă, ea trebuie apărută la fel ca și multitudinea de organizații (pluripartidismul). Cu toate acestea, mass-media (ca și propaganda politică) continuă să promoveze stereotipizarea, să trateze chestiunile din perspectiva unui adevăr unic și să repudieze, mai discret sau mai ostentativ, orice opinie alternativă la cele dominante.

Privatizarea ca adevăr manifest

Un exemplu relevant, dar și dramatic, de adevăr manifest și de dictat al stereotipurilor a fost oferit de ofensiva politico-mediatică pentru privatizare, din anii 1990. Crearea unui puternic sector economic privat și a unei piețe libere funcționale, abandonarea mamuților falimentari ai industriei socialiste și reforma economică orientată spre competitivitate reală au reprezentat, bineînțeles, obiective deplin legitime. Dacă este să rămânem în sfera raționalității, nu se poate pune deci problema condamnării globale a transformărilor economice petrecute după decembrie 1989. În același timp însă, trebuie spus cât se poate de deschis că privatizarea și reforma, eliminarea statului din economie și atragerea investitorilor străini au fost transformate (voluntar sau involuntar, intenționat sau întâmplător) din țeluri legitime atâta vreme cât erau satisfăcute anumite condiții determinate, în *stereotipuri propagandistice absolute*. Altfel spus, proceduri care erau pe deplin raționale, necesare și benefice economic în *condiții determinate* au fost hipostaziate în panacee sau mijloace salvatoare, a căror adecvare nu trebuia pusă în discuție niciodată, *indiferent de particularitățile situației*. Astfel, s-a presat cu maximă intensitate pentru privatizare chiar și atunci când investitorul care urma să devină proprietar privat era economic debil și nedemn de încredere, când beneficiile

⁸ Mill, *Despre libertate*, p. 116.

⁹ Mill, *Despre libertate*, p. 115.

privatizării (prețuri de vânzare, investiții promise, creare de locuri de muncă etc) erau minimale sau când interesele strategice ale societății românești erau periclitate. Cum a fost posibil acest lucru? Explicațiile sunt multiple, și dintre ele nu lipsesc nici cele axate pe prezența agresivă a unor interese speciale inavuabile. Ceea ce ne interesează însă aici este un lucru foarte simplu: veritabila isterie facilitată de stereotipizare, isterie care a condus la stigmatizarea publică a oricăror păreri alternative la „învățătura” de supremă înțelepciune a dezestatizării. De vreme ce s-a impus stereotipul că „privatizarea e bună” iar „proprietatea publică e rea”, adică „ineficientă, nelegitimă, atavică”, orice fel de privatizare a fost promovată drept pozitivă, iar orice opoziție la deciziile de privatizare a fost decretată drept absurdă: isteria ce denunța sloganul „nu ne vindem țara”, isterie ce continuă parțial și azi, stă dovadă pentru faptul că orice atitudine reticentă față de privatizare a fost supusă stigmatizării. S-a impus narațiunea „rezistenței obstinate a forțelor comuniste” față de privatizare și reformă, s-a inventat lupta apocaliptică dintre două tabere imaginare, „reformiștii” și „antireformiștii”, și s-a lansat chemarea „totul pentru privatizare, totul pentru reformă”. În realitate, nu au existat semnificative forțe antireformiste. Exponenții vechii nomenclaturi au sesizat rapid că reforma le oferă cele mai vaste oportunități de acțiune și beneficiu propriu; pentru ei, nu privatizarea rapidă, ci întârzierea acesteia – cuplată, eventual, cu funcționarea unor mecanisme eficiente de control public asupra transferului de proprietate – constituia marele pericol. Dimpotrivă, o privatizare rapidă, prost organizată, nesupravegheată de instituții publice vigilente, le oferea – și le-a asigurat efectiv – cele mai profitabile șanse de îmbogățire rapidă. Este, deci, o legendă naivă aceea a „rezistenței” încăpățanate a „foștilor activiști” la procesele de reformă. Rezistența a venit mai curând din partea angajaților, care presimțeau, și au prevăzut corect, că vor fi marii perdanți ai tranziției. Dar și rezistența lor a fost slabă. Adevărul incomod este că la noi nu a existat un front puternic anti-reformă (deși diverse forțe politice își aruncau acuzații în acest sens), iar absența acestuia, departe de a ușura tranziția autentică, de fapt a facilitat denaturarea tranziției, transformarea ei într-o gigantică operație de transfer ilicit al resurselor și proprietății din posesia publică în posesie privată.

Cert este faptul că datoria mass-media nu era, în anii 1990-2004, aceea de a inventa și întreține mitul unei înțeleștări cosmice între pro-reformiști și anti-reformiști, ci aceea de a analiza proporțiile și mecanismele unei privatizări benefice pentru interesele publice, și mai ales aceea de a supraveghea ca privatizarea și reforma să se realizeze în beneficiul națiunii române, nu în acela al unor grupuri de interese speciale. Ce anume trebuia privatizat și ce nu? Ce anume trebuia restituit și ce nu? Cum trebuia controlat transferul de resurse (probabil cel mai amplu din istoria țării)? Stereotipiile post-decembriste, „adevărurile manifeste” dominante în anii 1990 au blocat însă rolul de dezbatere critică și control al mass-media, deoarece toate tentativele de a lansa interpretări alternative la interpretarea canonică (la interpretarea-standard a „înțeleștării reformiști-antireformiști”) au fost sugrumate prompt. Acum se recunoaște destul de limpede că nenumărate privatizări au fost ratate, că unele resurse nu trebuiau înstrăinate, că anumite bănci și fabrici trebuiau să rămână în proprietatea statului, ca resurse strategice, și așa mai departe. O excepție fericită (CEC Bank) arată că presupusa impotență managerială a statului nu este pe deplin reală. Dacă CEC-ul a putut supraviețui, ca bancă aflată în proprietatea publică, nu puteau oare supraviețui și alte bănci sau

întreprinderi? Nu se puteau menține în proprietate publică anumite resurse de interes strategic național? Aceste întrebări sunt și azi evitate, deoarece răspunsurile pot deveni acuzații la adresa mentorilor tranziției românești. Mass-media joacă și azi, cum a jucat și anterior, un rol nefast în ocolirea întrebărilor-cheie și în mascarea răspunsurilor demascatoare. Ea continuă să promoveze stereotipurile, cu largul concurs interesat al anumitor intelectuali publici, și persistă în manipularea (uneori deliberată, alteori involuntară și inconștientă) a opiniei publice.

Efectele acestei ample manipulări au devenit însă azi perfect vizibile. Nu numai că „țara a fost vândută” – asta n-ar fi fost grav decât pentru naționaliștii info-cați; dar a fost vândută *foarte prost*: vândută *pe mai nimic*, pe prețuri derizorii; vândută *cui nu trebuia*, ceea ce a avut ca efect mai mult distrugerea potențialului productiv, decât dezvoltarea lui. Rezultatul? România, țară cu potențial uriaș de producție agricolă, a devenit importator net de alimente, inclusiv de alimente de bază¹⁰. Totodată, ea s-a apropiat și mai mult de statutul de „țară bananieră”, importantă mai ales ca piață de desfacere pentru multinaționale și ca sursă de forță de muncă ieftină. Pentru a măsura dimensiunile eșecului reformei, trebuie judecat prin comparație: în timp ce România a devenit mare importator de alimente, și, pentru veniturile sale, depinde masiv de exporturi, alte state post-comuniste, bunăoară Polonia, se află într-o situație diametral opusă: „Investițiile străine sunt răspunzătoare de miracolul economic polonez în mai mică măsură decât este ingeniozitatea întreprinzătorilor din țară. Întreprinderile mici și mijlocii ale acestora produc în principal pentru piața poloneză, astfel că numai 40% din economie depinde de exporturi”¹¹.

Aici se află și una dintre explicațiile trecerii Poloniei cu succes prin criză. Un alt element trecut azi frecvent sub tăcere este că isteria „privatizării și reformei cu orice preț”, în loc de a contribui la „îvingerea forțelor răului (comuniste, neocomuniste sau criptocomuniste)”, a consolidat aceste forțe mai mult decât orice altceva. Cum reprezentanții vechii nomenclaturi (de prima sau a doua sau a treia generație) se aflau încă în mare număr la comanda economiei, presiunea dezestatizării rapide le-a servit interesele în mod decisiv: în numeroase cazuri, tocmai ei au negociat privatizarea și reforma, obținând, bineînțeles, profiturile excelente oferite de aceste transformări grăbite, haotice, necontrolate. Mass-media, în loc de a supraveghea *cum* și *în beneficiul cui* se realizează privatizarea și reforma, insistă orbește asupra accelerării acestor procese, ușurând astfel confiscarea lor în folosul vechii nomenclaturi sau al aliaților ei de a doua generație. Stereotipurile „reformei rapide” și ale „privatizării neîntârziate” au jucat astfel un rol nefast în înșelarea opiniei publice. Ele au creat impresia că aceste procese se desfășoară în folosul public, și în dauna vechilor profitori ai regimului comunist; de fapt, lucrurile s-au petrecut exact invers: refuzul oricărei dezbateri, stigmatizarea opiniilor critice față de privatizarea improvizată și reforma bruscată,

¹⁰ Spre exemplu, carne și lapte. De asemenea, în primele 3 luni din 2010, România a importat mărfuri în valoare de 4,2 miliarde de lei și a exportat alimente, băuturi și tutun în valoare de numai 2,1 miliarde lei; (http://www.infoaliment.ro/stire_1239romania+importa+de+doua+ori+mai+multe+ alimente +decat+ furnizeaza+la+export.html).

¹¹ Jan Puhl „*Poland Is Europe's New High-Flyer*”, în revista *Der Spiegel* (Spiegelonline) (<http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,747244,00.html#ref=nlint>)

intimidarea tuturor celor care promovau păreri diferite, au condus la impunerea dogmatică a unei false certitudini privind „nevoia imediată de schimbare”. Rezultatul acestei false certitudini, al dominației stereotipurilor, a fost că proprietatea publică a fost, într-adevăr, desființată, dar nu în interes public, ci în interesul unor grupuri speciale interne sau externe. Chiar și atunci când noii proprietari erau companiile sau băncile străine, ceea ce crea impresia unei năvale benefice a investitorilor străini, subevaluarea activelor statului și corupția (comisiunile percepute, mita primită etc) au făcut ca adevăratele profituri să revină grupurilor speciale din interior, care au negociat transferurile de proprietate. Nu a mai fost nevoie ca aceste grupuri să dea dovadă de ingeniozitate (așa cum, conform aprecierilor amintite mai sus, au dat grupurile active din Polonia), să riște pentru dezvoltarea unor afaceri proprii care se dezvoltă gradual și produc profituri treptat; grupurile active din România s-au îmbogățit mult mai rapid, traficând transferurile de proprietate, adică speculând ilicit „urgentarea reformei” și „accelerarea privatizării”. Desigur, asemenea manevre nu erau ușor de ascuns, și ele nici nu au putut fi ascuse în totalitate. Dar dominația stereotipurilor, încrederea în adevărul manifest „reforma e bună” și domnia unei noi gândiri unice – „orice rămâne în proprietate publică este un rău, orice trece în mâini private este un bine” – au colaborat pentru a contracara și învinge atitudinile critice față de un asemenea tip de privatizare. Temerarii care au cutezat să manifeste asemenea atitudini au fost rapid de-credibilizați și marginalizați, ca fiind, chipurile, oameni „incapabili de a se desprinde de trecutul comunist”, „nostalgici ai economiei socialiste”, „criptobolșevici” și așa mai departe.

În acest proces, mass-media au jucat un rol jalnic și decisiv. În loc să vegheze la modul *cum* se face gigantul transfer de proprietate și la *cine* beneficiază de el, în loc să pledeze pentru asigurarea precondiției unui mecanism eficient de control și supraveghere, acestea au acționat, deliberat sau nu, pentru crearea și consolidarea unui cult al privatizării, al reformei, adică, implicit, pentru mascarea imensei escrocherii prin care proprietatea publică a trecut în mâini private, în foarte mare parte nelegal și nelegitim. Stereotipizarea explică, așadar, în mare măsură, deși nu exclusiv, multe dintre efectele negative ale reformei economice (și sociale) din România. Ea a creat mentalitatea publică „privatizare cu orice preț”, mentalitate care, la rândul ei, a încurajat marele jaf postcomunist – trecerea proprietății publice în mâini private, cu beneficii exclusive pentru interesele speciale, nu pentru cele publice. Practic, societatea a fost deposedată în mare măsură fraudulos, pentru a se asigura o acumulare rapidă de capital în favoarea unor grupuri foarte mici de profitori ai tranziției. Iar acum, odată procesul finalizat în linii mari, exponenții acestor grupuri, cu Președinția în frunte, asigură opinia publică nemulțumită că prăbușirea economică este normală și că este pe deplin firesc ca un stat care nu mai e comunist să nu mai poată furniza pensii și asistență socială. Focarele mass-media ale grupurilor de interese ale profitorilor tranziției aflați la putere – cum sunt televiziunile gen *BI TV*, ziarele gen *Evenimentul zilei* sau portalurile gen *HotNews.ro* – continuă vasta operație de intoxicare a opiniei publice, înlocuind acum stereotipurile anilor 1990 – „urgența reformei, urgența privatizării, dezetatarea” – cu noile stereotipuri necesare etapei actuale: necesitatea și legitimitatea înlocuirii asistenței sociale de stat cu caritatea oferită de Biserică, necesitatea și legitimitatea înlocuirii pensiilor de stat cu cele private, recunoașterea pretenției că

statul nu are nicio responsabilitate față de cetățeni (dincolo de apărarea proprietății private), și așa mai departe.

Ironia sorții acestui popor înșelat și batjocorit este într-adevăr șocantă – după ce românii li s-a promis timp de zece-cincisprezece ani că privatizarea, reforma și dezetatizarea vor aduce cu ele productivitate economică, competitivitate și belșug, acum li se aruncă în față adevărul simplu și dureros: țara este mai săracă decât la începutul transformării economiei, bogăția sa a fost transferată fie companiilor și băncilor străine, fie unui mic număr de potențați autohtoni, astfel că, în mod firesc, statul nu își mai poate îndeplini nici obligațiile elementare (asistență socială, pensii, întreținerea infrastructurii); și deci fiecare trebuie să se descurce prin forțe proprii. Evident, cu ajutorul stereotipurilor neoliberale și neoconservatoare, această ironie tragică este sistematic cosmetizată pentru a apărea drept „stare naturală”.

Montarea (*framing-ul*)

Un cunoscut specialist în științe cognitive, George Lakoff, a dezvoltat în ultimii cincisprezece ani o interesantă teorie privind manipularea gândirii prin intervenția stereotipurilor. În cele ce urmează, voi descrie sintetic miezul acestei teorii, pe baza cărților, articolelor și postărilor autorului american¹². Lakoff pornește de la premisa că fiecare concept, dar și fiecare metaforă, poartă o anumită încărcătură semantică care dirijează gândirea în anumite sensuri. Pentru caracterizarea acestei încărcături, el face apel la conceptul de *frame* (*cadru sau montură*)¹³. Dacă, spre exemplu, se vorbește despre o economie *debilă*, expresia *debilă* aduce cu ea cadrul sau montura specifică fenomenelor medicale (de debilitate corporală, incapacitate fizică, eventual boală etc). Atunci când este folosită expresia „economie debilă”, ceea ce intră în atenția audienței nu este doar fenomenul descris (economia în cauză, afectată sau slăbită), ci întreaga montură (medicală) evocată în mod obișnuit de expresia *debilă*. Astfel, audiența se așteaptă, conform monturii familiare, să audă vorbindu-se de „cauze” (ale fenomenului de debilitate), eventual de factori „patogeni”, de posibile „tratamente” ale debilității etc. Astfel, subliniază Lakoff, simpla folosire a expresiei *debilă* declanșează o întreagă montare a gândirii în direcția medicală asociată expresiei. Dar nu numai folosirea obișnuită, referențială, a expresiilor evocă montura în cauză. Și cuvintele evocate în cadrul monturii evocă montura, cum ar fi, spre exemplu, *organ (afectat de debilitate)* –

¹² Este vorba mai ales de cartea: George Lakoff, *Moral Politics*, The University of Chicago Press, Chicago și Londra, 1996; și de materialele apărute pe site-ul Rockridge Institute, la adresa web <http://www.cognitivpolicyworks.com/resource-center/rockridge-institute/>.

¹³ În limba engleză, *frame* înseamnă cadru sau montură, iar *framing* înseamnă încadrare. În același timp însă, *framing up* înseamnă înscenare. Nu avem în limba română expresii perfect echivalente, dar cea mai apropiată variantă este *cadru sau montură* (pentru *frame*) și *montare* (pentru *framing*). Și noi spunem că unei persoane „i s-a montat” ceva, într-un sens apropiat de „i s-a înscenat”. Totuși, expresia *înscenare* nu ar constitui un bun echivalent pentru *framing*, deoarece o înscenare presupune o intenție malefică, în timp ce *framing-ul* poate fi și natural, spontan. Bunăoară, cine vorbește despre o economie *debilă*, o poate face deliberat (pentru a sugera că e vorba de un fenomen „natural”, obiectiv) sau spontan, involuntar, pentru că pur și simplu percepe economia în termeni analogi cu organismul viu debil.

astfel, ne așteptăm să ni se indice care „organe” economice sunt cele mai afectate de debilitate. Mai mult, chiar și negarea monturii evocă montura, după cum fiecare evocare a monturii întărește priza acesteia asupra gândirii. Spre exemplu, dacă spui cuiva „nu te gânde la debilitate”, simpla menționare a debilității readuce montura medicală în atenția persoanei respective. Iar apelul direct sau indirect la montura medicală întărește înclinația oamenilor de a gândi în termeni medicali fenomene economice, politice etc. Astfel, monturile (sau cadrele), odată intrate în joc, se impun ca stereotipuri de gândire greu de eliminat sau înlocuit. Tocmai din acest motiv ele sunt folosite insistent de ideologii, de propagandă și de toate pledoariile menite să convingă. Un guvern care dorește, bunăoară, să își mascheze responsabilitatea pentru proasta funcționare a economiei va recurge la montura medicală pentru a sugera că ar fi vorba de un fenomen patologic „natural”, și nu de efectele unui management guvernamental defectuos. Menționând „debilitatea” economiei, guvernul sugerează implicit existența unor „afecțiuni” sau „carențe” obiective, care apar în economie la fel de spontan cum apar și în corpul omenesc – de unde decurge „nevinovăția” sa, lipsa oricărei răspunderi pentru fenomenele negative apărute. Mai mult, utilizând insistent montura în cauză, guvernul respectiv se auto-recomandă ca „medic” (ce înfruntă debilitatea organismului economic) și eventual chiar ca erou (ce „luptă cu boala”). Stereotipurile care montează nu sunt deci simple expresii ale banalității de gândire și exprimare; ele au un rol esențial de dirijare a minților – au efecte de manipulare mentală.

Unul dintre cele mai interesante exemple evocate în repetate rânduri de Lakoff este folosirea expresiei de *tax relief* (eliberare de povara impozitelor sau ușurare a poverii impozitării) de către Dreapta americană. De mai multe decenii, republicanii folosesc insistent această expresie, care montează (structurează) întreaga dezbatere privind impozitarea și finanțarea de la buget în SUA. Lakoff subliniază că a vorbi de *tax relief* (ușurarea de povara impozitării) sugerează o mulțime de lucruri, toate favorabile poziției politice republicane și defavorabile celei a Partidului Democrat: dacă impozitele sunt o povară, atunci republicanii, care pledează pentru reducerea impozitării, sunt cei ce „eliberează” („ușurează”) oamenii de poveri, în timp ce democrații, care mențin impozitarea pentru a colecta bani la buget în vederea îndeplinirii unor obiective sociale sunt de fapt cei ce „împovărează” oamenii, deci le înrăutățesc situația¹⁴. Evident, problema impozitării nu ar trebui neapărat văzută în montura *tax relief*. Lakoff arată că impozitele ar putea fi percepute și cu totul altfel, anume ca niște contribuții la efortul colectiv al națiunii: „There’s actually a whole other way to think about it. Taxes are what you pay to be an American, to live in a civilized society that is democratic and offers opportunity, and where there’s an infrastructure that has been paid for by previous taxpayers. This is a huge infrastructure. The highway system, the Internet, the TV system, the public education system, the power grid, the system for training scientists – vast amounts of infrastructure that we all use, which has to be maintained and paid for. Taxes are your dues – you pay your dues to be an American. In addition, the wealthiest Americans use that infrastructure more than anyone else, and they use parts of it that other people don’t. The federal justice system, for example, is

¹⁴ Folosesc aici exemplele date de Lakoff într-un interviu acordat la 27 octombrie 2003 lui Bonnie Azab Powell, pentru UC Berkeley News.

nine-tenths devoted to corporate law. The Securities and Exchange Commission and all the apparatus of the Commerce Department are mainly used by the wealthy. And we're all paying for it. So taxes could be framed as an issue of patriotism. It is an issue of patriotism! Are you paying your dues, or are you trying to get something for free at the expense of your country? It's about being a member. People pay a membership fee to join a country club, for which they get to use the swimming pool and the golf course. But they didn't pay for them in their membership. They were built and paid for by other people and by this collectivity. It's the same thing with our country – the country as country club, being a member of a remarkable nation”¹⁵.

Dar existența unor interpretări alternative la cea republicană nu se impune, pentru că mass-media și toate focarele ideologice ale Dreptei propagă neobosit și impun monturile anti-impozitare. Faptul că republicanii au reușit să impună unei imense părți a electoratului american montura de *tax relief* este nu numai un mare succes ideologic, dar și una dintre explicațiile reușitelor lor electorale. Faptul că democrații nu au reușit să impună, la fel de sistematic și la o scară la fel de mare, montura „impozitelor ca și contribuții la un efort comun” este o expresie a unor performanțe politice modeste.

Nu este greu de văzut nici în acest caz cum anume existența acestor monturi angajează mass-media. Teoretic, mijloacele de comunicare în masă trebuie să asigure obiectivitatea deplină a dezbaterii publice, evitând orice amestec între fapte și interpretări. Dar monturile nu își etalează imediat caracterul de interpretări implicite, și apar de regulă drept simple descrieri obiective ale fenomenelor. În realitate, ele manipulează tacit gândirea. De fapt, presa, televiziunile și radioul, mai recent portalurile web, reprezintă cel mai vast sistem de difuzare a monturilor, și deci de dirijare a percepției, interpretării și atitudinilor oamenilor. Dacă mass-media preiau montura *tax relief*, majoritatea electoratului va fi expus unui continuu bombardament informațional favorabil ideologiei republicane: va percepe impozitarea ca pe o povară nelegitimă și reducerea impozitelor drept o prioritate absolută. În mod paradoxal, se constată în SUA că și categoriile sociale care nu au nimic de câștigat (ci mai curând de pierdut) din reducerea impozitelor, optează pentru această politică, deoarece întreg modul lor de interpretare a fost „montat” în spiritul ideologiei republicane.

Rolul mass-media în această direcție este extrem de amplu și de profund. Desigur, acest fenomen nu este acceptabil etic, dar, din păcate, el se petrece la o scară foarte mare. Difuzarea preferențială a interpretărilor asociate anumitor monturi, și nu altora, constituie calea principală de uniformizare a gândirii și atitudinilor, deci obstacolul principal la adresa un spațiu public liber, divers și democratic.

Concluzii

Dacă aplicăm teoria lui Lakoff la realitățile autohtone, vom constata lesne că nu altfel au stat lucrurile în România, după 1990. Mass-media a preluat un amplu repertoriu de monturi specifice Dreptei și a dirijat sistematic gândirea publicului în

¹⁵ George Lakoff, *Ibidem*.

favoarea lor. Astfel, a fi de stânga a devenit repede un element de stigmat, în timp ce a fi de dreapta a devenit un fel de normă canonică de bună purtare politică. De asemenea, a fi credincios a devenit o normă iar a fi ateu sau agnostic o culpă. Un efect pe cât de bizar, pe atât de nociv al acestor monturi promovate mediatic a fost tendința, din nefericire tot mai vizibilă, de a disculpa extremismul de dreapta, ca fiind unul „încărcat de spiritualitate”: legionarii fiind credincioși, se aflau „de partea bună” a baricadei, deci nu puteau fi „cu adevărat” vinovați...

Proprietatea privată și privatizarea au devenit tabu, în timp ce proprietatea publică și interesele publice au fost identificate cu... comunismul, adică scufundate în masa aranjamentelor nelegitime. Individualismul a fost montat ca „natural” și benefic, în timp ce preocupările pentru dreptate socială au fost stigmatizate ca „sechele comuniste”. În mod analog, libertatea a fost exaltată, iar egalitatea demonizată.

Pentru soarta democrației în România, nimic nu este mai important decât să limiteze uniformizarea interpretărilor practică pe larg în mass-media. Începând cu cerința elementară (dar rareori satisfăcută) a separării informațiilor factuale de interpretări, și terminând cu cerința mai greu de îndeplinit a prevenirii monturilor, există o multitudine de stringențe urgente și imperioase menite să conducă la protejarea diversității interpretărilor în spațiul public. Căci, în absența acestei diversități, nici aparențele respectării normelor instituționale, nici pluripartidismul nu mai pot juca roluri substanțiale.

Bibliografie:

- Lakoff, George, *Moral Politics*, The University of Chicago Press, Chicago și Londra, 1996.
- Locke, John, „Of the Conduct of the Understanding”, operă publicată postum în 1706, § 3 – cf. *The Locke Reader*, editat de John W. Yolton, Cambridge University Press, 1977.
- Mill, John Stuart, *Despre libertate*, Humanitas, București, 2005.
- Popper, Karl, „Despre sursele cunoașterii și ale ignoranței”, în volumul *Conjecturi și infirmări*, Editura Trei, București, 2001.
- Puhl, Jan, „Poland Is Europe’s New High-Flyer”, în revista *Der Spiegel* (Spiegelonline), <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,747244,00.html#ref=nlint>
- Toma, Mircea, „Starea urii națiunii”, în *Dilema veche*, 293, septembrie 2009.
- Rockridge Institute, <http://www.cognitivepolicyworks.com/resource-center/rockridge-institute/>